

زیارتگاه‌های اهل بیت و اصحاب ائمه علیهم السلام در سوریه

احمد خامه یار

چکیده:

کشور سوریه بخشی از سرزمین کهن شام و از مراکز فرهنگی مهم جهان اسلام به شمار می‌آید. در نقاط مختلف این کشور زیارتگاه‌هایی متناسب به اهل بیت پیامبر ﷺ و اصحاب ائمه اطهار وجود دارد.

وجود این زیارتگاه‌ها سوریه را به یکی از مقاصد زیارتی مهم شیعیان جهان تبدیل کرده است. تعدادی از این مزارات نزد شیعیان شناخته شده، ولی شمار قابل توجهی هم نزد جامعه امروز شیعیان ناشناخته مانده است. این نوشتار گزارشی است مختصر از زیارتگاه‌های اهل بیت اطهار و اصحاب ائمه در سوریه.

کلیدواژه‌ها:

سوریه، زیارتگاه‌های اسلامی، اهل بیت، اصحاب ائمه اطهار، شیعیان

مقدمه

که عمدتاً مشهور و شناخته شده‌اند. نگارنده هنگام اقامت چند ساله خود در سوریه، پس از تلاش فراوان و شناسایی بسیاری از زیارتگاه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در این کشور، از آنها بازدید میدانی به عمل آورده است و تا جای ممکن اطلاعات مربوط به این مزارات را از منابع تاریخی و کتب منتشرشده استخراج کرده است. این نوشتار حاوی گزارش نسبتاً مختصری از مزارات اهل بیت علیهم‌السلام و اصحاب ائمه علیهم‌السلام در سوریه است که به تفکیک مناطق جغرافیایی محل وقوع مزارات و استان‌های این کشور آماده شده است!

شهر دمشق و توابع آن

شهر دمشق، پایتخت سوریه، از قدیمی‌ترین شهرهای جهان و مراکز سکونت انسان دانسته شده است. پس از اسلام، با انتقال مرکز خلافت از کوفه به دمشق در دوره اموی، این شهر به یک مرکز سیاسی مهم و بعدها به یکی از مراکز فرهنگی مهم جهان اسلام تبدیل شد؛ لذا در آن آثار

کشور سوریه بخشی از سرزمین کهن شام است که از دیرباز تاکنون، یکی از مراکز تاریخی و فرهنگی مهم جهان اسلام به شمار می‌آید. در این کشور شمار قابل توجهی از زیارتگاه‌های منتسب به اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام و نیز صحابه و تابعین پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وجود دارد. برخی از این زیارتگاه‌ها، به ویژه آنهایی که در شهرهای مهم سوریه نظیر دمشق و حلب واقع شده، از تقدسی بالا و شهرتی فراوان نزد شیعیان برخوردار است و همه ساله جمعیت فراوانی از آنان، از کشورهای مختلف به قصد زیارت آن به سوریه مسافرت می‌کنند، اما با این حال، زیارتگاه‌های فراوان دیگری در نقاط مختلف سوریه وجود دارد که عموم شیعیان از آن ناآگاه بوده و حتی می‌توان گفت برخی از این مزارات نزد شیعیان به کلی ناشناخته‌اند. علاوه بر آن، مزارات دیگری نیز منتسب به برخی صحابه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و یاران نزدیک اهل بیت علیهم‌السلام وجود دارد

معماری فراوانی از دوره‌های مختلف تاریخ به چشم می‌خورد که عامل جذب جهانگردان است.

در پی وقوع حادثه عاشورا در سال ۶۱ هجری، به دستور یزید بن معاویه کاروان اسرای اهل بیت را از کوفه به شام فرستادند تا در دمشق، پایتخت یزید، حضور یابند. تعدادی از زیارتگاه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در دمشق و حتی در سایر نقاط سوریه، با این حوادث و مسیر عبور کاروان اهل بیت علیهم‌السلام ارتباط یافته است.

مشهورترین زیارتگاه اهل بیت علیهم‌السلام در منطقه دمشق و حومه آن، آستانه حضرت زینب دختر امام علی علیه‌السلام است که در شهرک «السیده زینب» در حدود ۷ کیلومتری جنوب دمشق قرار دارد. این شهرک در گذشته، روستایی کوچک به نام «راویه» بوده است^۲، اما بعدها به روستای «قبر السُّتِّ» و در چند دهه اخیر نیز به نام فعلی آن تغییر نام داده و البته نزد ایرانیان به «زینبیه» معروف شده است.

در منابع مربوط به دو قرن ششم و

هفتم هجری، به این مزار تحت عنوان قبر ام کلثوم اشاره شده است^۳. در سنگ‌نوشته بسیار قدیمی موجود بر قبر - که قدمت آن قرن پنجم یا ششم هجری برآورد می‌شود - صاحب مزار، زینب صغری مکنی به ام کلثوم، دختر امام علی علیه‌السلام و فاطمه زهرا علیهما‌السلام معرفی شده است^۴، اما در وقف‌نامه‌ای به تاریخ ۷۶۸ هجری، از صاحب مزار با تعبیر زینب کبری دختر امام علی علیه‌السلام یاد شده است. بر اساس این وقف‌نامه، سید حسین بن موسی موسوی حسینی - نقیب اشراف دمشق و جد سادات آل مرتضی در شام - بنای مزار را بازسازی و بسیاری از باغ‌ها و املاک خود را وقف آن کرد و هفت تن از قضات شهر دمشق نیز آن را امضا کردند^۵.

در حال حاضر نیز مشهور میان شیعیان آن است که آستانه زینبیه مدفن حضرت زینب کبری علیه‌السلام است و بسیاری از علمای شیعه در چند قرن اخیر این مسئله را پذیرفته‌اند^۶، اما برخی علمای دیگر از جمله علامه سید محسن امین، با استناد به اقوال مورخان

و کتیبه روی قبر، انتساب این آستانه را به ام کلثوم دختر امام علی علیه السلام ترجیح داده‌اند.^۷ ضمن آنکه علاوه بر دمشق، دو مکان دیگر یعنی قبرستان بقیع مدینه و شهر قاهره پایتخت مصر

نیز به عنوان محل دفن حضرت زینب کبری علیها السلام گفته شده است. برخی از علما یکی از این دو قول را ترجیح داده‌اند، اما برخی دیگر با استناد به دلایل و شواهد تاریخی آن را رد کرده‌اند.^۸

به هر روی، این موضوع محل اختلاف میان صاحب نظران است و در این نوشتار امکان بررسی تفصیلی آن وجود ندارد.

در خصوص تاریخچه بنای آستانه، لااقل از قرن ششم هجری بنایی بر روی قبر وجود داشته است.^۹

این بنا همان‌طور که اشاره شد، در نیمه قرن هشتم هجری به دست سید حسین موسوی حسینی بازسازی شد. متولیان آستانه زینبیه از آن زمان تاکنون،

نسل در نسل از نوادگان نامبرده، یعنی از سادات خاندان آل مرتضی هستند. ساختمان زیارتگاه در دوره عثمانی به دست والیان دمشق و یا متولیان مزار چند بار بازسازی و مرمت شد.^{۱۰}

تصویر قدیمی از آستانه زینبیه (پیش از توسعه بنای آن)

حرم و ضریح حضرت زینب دختر امام علی علیه السلام در حومه دمشق

در سال ۱۳۷۰ ق، به همت علامه سید محسن امین کمپته‌ای از اعیان و تاجران شیعه با هدف بازسازی و توسعه مزار تشکیل شد و بر اساس طرح توسعه جدید، بنای قدیمی تخریب و ساخت بنای جدید آغاز شد و اجرای طرح در مراحل زمانی مختلفی صورت گرفت. در حال حاضر بنای آستانه شامل صحن وسیعی با پلان مربع است که حرم در میان آن قرار گرفته است و دارای گنبد و دو گلدسته مرتفع می‌باشد. گلدسته‌ها و دیوارهای صحن و رواق‌های آن به دست هنرمندان ایرانی کاشی‌کاری شده و سقف و دیوارهای حرم نیز از داخل آینه‌کاری و گنبد نیز از بیرون طلاکاری شده است.

در ضلع شرقی صحن، ساختمان مصالای زینبیه با صحن کوچکی، به همت آیت‌الله فهری زنجانی - نماینده امام خمینی علیه السلام در سوریه - ساخته شده است و در آن نمازهای جماعت یومیه و نماز جمعه و مراسم ویژه مناسبت‌های مذهبی برگزار می‌شود. صحن جدیدی نیز اخیراً در ضلع شمالی آستانه مقدسه

ساخته شده است.

در محدوده حرم حضرت زینب علیها السلام و قبرستان‌های اطراف آن، چند تن از علما و مشاهیر شیعه مدفونند. از جمله در راهروی ورودی غربی صحن آستانه، قبر مرحوم سید محسن امین عاملی، از علمای بزرگ شام و صاحب کتاب *گرائقدر اعیان الشیعه*، و نیز قبر سید حسین مکی عاملی، از دیگر علمای شیعه در شام قرار دارد. در قبرستان واقع در شمال آستانه نیز قبر دکتر علی شریعتی، و در قبرستان دیگری در جنوب آستانه، مقبره سید مصطفی جمال‌الدین، شاعر معاصر عراقی قرار دارد.

شهرک «السیده زینب» تا پیش از چند دهه اخیر همچنان روستایی کوچک بود که بیشتر زمین‌های آن را مزارع و باغ‌های فراوانی پوشانده بود، اما در چند دهه اخیر، به علت تبدیل شدن آن به یکی از قطب‌های زیارتی شیعیان و سکونت مهاجران بسیاری از اتباع کشورهای دیگر (از جمله فلسطین، عراق، افغانستان، پاکستان، هند، ایران، لبنان و ...)، توسعه‌ای

چشمگیر یافته است.

در ایام مناسبت‌های مهم مذهبی، به ویژه شب‌های جمعه، ایام دهه اول محرم و اربعین حسینی، آستانه حضرت زینب علیها السلام شاهد حضور زائران بیشتری (از جمله زائران لبنانی) است. در فصل تابستان نیز که زائران بسیاری از ایران و عراق و شیعیان ساکن کشورهای خلیج فارس به سوریه سرازیر می‌شوند، و نیز در ایام تعطیلات نوروز (با توجه به حضور چشمگیر ایرانیان)، آستانه زینبیه به ویژه در اوقات نمازهای یومیه شاهد جمعیت فراوان زائران است.

زیارتگاه مهم دیگر در مناطق اطراف دمشق، آستانه سکینه دختر امام علی علیه السلام در شهر «داریا»، واقع در حدود ۵ کیلومتری جنوب غربی دمشق است. برخلاف زیارتگاه حضرت زینب علیها السلام که از قدیم برای شیعیان شناخته شده و دارای پیشینه تاریخی طولانی بوده است، این زیارتگاه تا پیش از سه دهه گذشته برای عموم شیعیان ناشناخته بود و بنای ساده و محقری داشت. در منابع تاریخی نیز به آن اشاره‌ای نشده

و تنها در برخی اسناد ملکی موجود در وزارت اوقاف سوریه از دوره اشغال سوریه توسط فرانسه (سال‌های ۱۹۱۹ تا ۱۹۴۵م)، از این مزار و حدود ملکی آن سخن به میان آمده است.^{۱۱}

در سال ۱۳۶۷ ش، در پی اجرای طرح احداث خیابانی در منطقه و قرار گرفتن بقعه در مسیر آن، مراتب به مسؤولان منطقه رسید و استاندار حومه دمشق از تخریب آن جلوگیری کرد. سپس موضوع به استحضار حجت‌الاسلام والمسلمین حاج سید احمد واحدی، از روحانیان ایرانی مقیم زینبیه رسید و در پی بررسی‌های انجام شده درباره این مزار، کمیته‌ای برای بازسازی آن تأسیس شد. سرانجام پس از خریداری زمین‌های اطراف مزار، کار بازسازی و توسعه آن آغاز شد.^{۱۲}

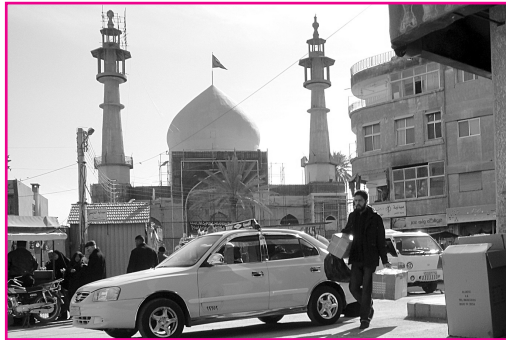
سکینه دختر امام علی علیه السلام، تا پیش از شهرت زیارتگاه منسوب به وی بانوی ناشناخته‌ای بود که در منابع تاریخی و رجالی شیعه نامی از او برده نشده است. تنها در برخی منابع حدیثی، از جمله در متن دو روایت و سند یک حدیث در

گنبد و دو گلدسته است. بیشتر زائرانی که به سوریه مسافرت می‌کنند، آستانه سکینه دختر امام علی (ع) را نیز زیارت می‌کنند.

دومین زیارتگاه مشهور اهل بیت (ع) در دمشق (پس

از آستانه زینبیه)، آستانه رقیه دختر امام حسین (ع) است. این زیارتگاه در میان کوچه پس کوچه‌های قدیمی شهر دمشق، در شمال شرقی مسجد جامع اموی این شهر قرار دارد. در

منابع تاریخی از آن به عنوان مسجد یا زیارتگاه رأس الحسین (ع) یاد شده^{۱۵}؛ و این مکان محل دفن سر امام حسین (ع) در دمشق دانسته شده است^{۱۶}، اما در منابع متأخر، به وجود قبر حضرت رقیه در آن، در کنار مقام رأس الحسین (ع) اشاره شده است^{۱۷}. این مسئله در کتیبه‌های سنگی موجود در بنا که تا چندی پیش در آن وجود داشته، تأکید شده است^{۱۸}. درباره رقیه دختر امام حسین (ع) و چگونگی دفن ایشان در این مکان، در منابع تاریخی

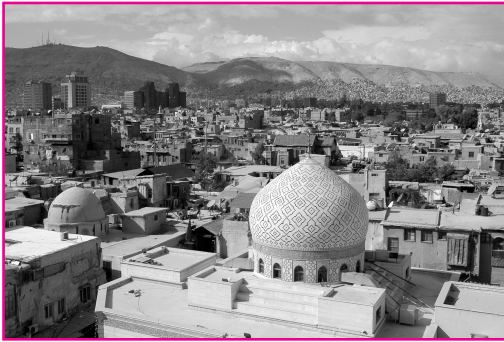

برخی منابع شیعه، نامی از او به چشم می‌خورد^{۱۳}. چند پژوهشگر معاصر نیز درباره این بانو کتابچه‌هایی تألیف کرده و با استناد به این سه روایت، وی را شخصیتی تاریخی و از فرزندان امام علی (ع) دانسته‌اند و حتی فرزند آن حضرت (ع) از فاطمه زهرا (ع) به شمار آورده‌اند^{۱۴}، با این حال برخی از علما، روایات فوق را برای اثبات وجود این شخصیت کافی نمی‌دانند.

در حال حاضر ساختمان بزرگی بر روی قبر احداث شده و دارای ایوان،

کهن و معتبر آگاهی‌های چندانی وجود ندارد. تنها عمادالدین طبری (م بعد از ۶۹۸ هـ) در کتاب خود کامل بهائی، به طور خلاصه داستان وفات دختر چهارساله‌ای از امام حسین علیه السلام را در دمشق - بدون اشاره به نام وی - نقل کرده است.^{۱۹} میرزا محمد هاشم خراسانی (م ۱۳۵۲ ق) نیز به تفصیل، حادثه رؤیت جسد صحیح و سالم حضرت رقیه دختر امام حسین علیه السلام را - که در جریان اصلاح قبر ایشان در سال ۱۲۸۰ هجری آشکار شده بود - از برخی علمای شیعه دمشق روایت کرده است.^{۲۰}

و کمیته‌ای برای بازسازی و توسعه بنای زیارتگاه تأسیس کردند. پس از

خریداری تعدادی از املاک مجاور، کار توسعه در سال ۱۴۰۴ ق/۱۹۸۴ م آغاز شد و بخش عمده آن تا سال ۱۴۱۰ ق/۱۹۹۰ م به پایان رسید. امروزه آستانه حضرت رقیه شامل بنای نسبتاً وسیعی است که از حرم اصلی، دو صحن و چند شبستان تشکیل شده است. در بیشتر بخش‌های بنا معماری

زیارتگاه حضرت رقیه همچون آستانه حضرت زینب علیه السلام دارای قدمت بالایی است و بارها بازسازی شده است. بنای آن تا کمتر از نیم قرن اخیر نسبتاً کوچک و مساحت آن در حدود ۶۰ متر مربع بود. در اوایل دهه ۷۰ قرن بیستم میلادی، تعدادی از مؤمنان و شخصیت‌های شیعه گرد هم آمدند

اسلامی - ایرانی غالب و کاملاً مشهود است. پوشش خارجی دیوارهای بنا و رواق‌های صحن‌ها از سنگ‌های سفید رنگ است و سقف حرم و شبستان‌ها از داخل، با آینه‌کاری، الواح و کتیبه‌های کاشی و نقوش اسلیمی بسیار زیبا تزئین یافته است. این ویژگی‌های معماری جلوه خاصی به آستانه حضرت رقیه بخشیده و بنای آن را از سایر بناهای تاریخی شهر دمشق متمایز ساخته است. در حال حاضر مدیریت آستانه با شیعیان سوری است و در آن نمازهای جماعت یومیه و نماز جمعه برپا می‌گردد. مناسبت‌های دینی و مذهبی نیز با هماهنگی دفاتر نهادهای ایرانی در دمشق به ویژه دفتر نمایندگی بعثه مقام معظم رهبری برگزار می‌شود.

زیارتگاه مهم دیگر شیعیان در دمشق مقام رأس الحسین علیه السلام و مقام امام زین العابدین علیه السلام است. این دو مقام در زاویه شمال شرقی مسجد اموی واقع است و ورودی آن در ضلع شرقی صحن مسجد قرار دارد. این زیارتگاه شامل دو اتاق متصل به یکدیگر

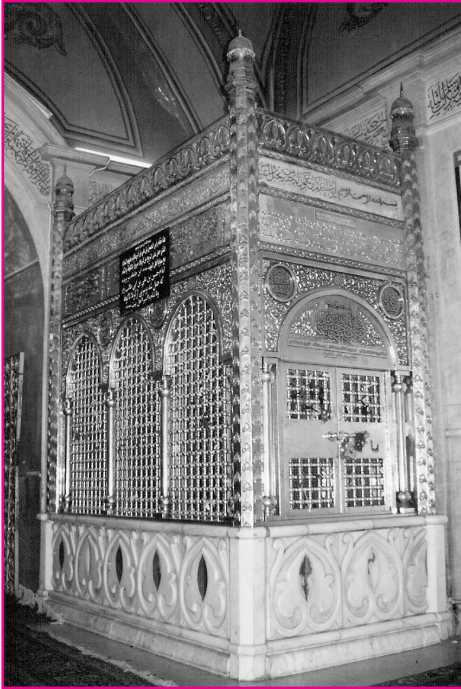
است که در منابع تاریخی گاهی با نام زیارتگاه رأس الحسین علیه السلام و گاهی با نام زیارتگاه امام زین العابدین علیه السلام از آن یاد شده است. به نوشته ابن عساکر، این زیارتگاه محل قرار دادن سر امام حسین علیه السلام در زمان آوردن آن به دمشق دانسته شده است.^{۲۱} بر اساس گفته ابن فضل الله عمری، مقام امام زین العابدین علیه السلام، محل زندانی شدن امام علیه السلام در زمان حضورشان در دمشق بوده است.^{۲۲}

برای رسیدن به مقام امام زین العابدین علیه السلام ابتدا باید از تالار بزرگ سرپوشیده‌ای در شرق صحن مسجد اموی عبور کرد. در دیوار ضلع شرقی اتاق زیارتگاه، محرابی وجود دارد که درون ضریحی از چوب و شیشه قرار گرفته است. این محراب در کتیبه بالای آن، محل نشستن امام زین العابدین علیه السلام معرفی شده است. در کنار محراب، طاقچه یا فرورفتگی کوچکی در داخل دیوار وجود دارد که دارای پوشش نقره‌ای است. زائران با وارد کردن سر خود به این طاقچه آن را

می‌بوسند. در کنار آن، ورودی مقام رأس‌الحسین علیه السلام قرار دارد.

این زیارتگاه شامل اتاق مربع و دارای گنبد کوچکی است. در زاویه شمال غربی آن، یعنی در نقطه‌ای که دقیقاً پشت آن طاقچه مقام امام سجاد علیه السلام قرار دارد، ضریحی نقره‌ای به چشم می‌خورد که محل قرار دادن سر مبارک امام علیه السلام دانسته شده است. این ضریح از سوی محمد برهان‌الدین، داعی اسماعیلیان بهره‌مند، در سال ۱۴۱۴/۱۹۹۳ م نصب شده است. بیشتر زائران حضرت رقیه، در مسیر خود زیارتگاه رأس‌الحسین علیه السلام و امام زین‌العابدین در مسجد اموی و همچنین زیارتگاه سر حضرت یحیی علیه السلام در داخل شبستان این مسجد را زیارت می‌کنند.

قبرستان باب‌الصغیر دمشق از دیگر نقاط مورد توجه زائران شیعه است. قدمت آن به نخستین سال‌های ورود اسلام به سرزمین شام می‌رسد و به علت اینکه بسیاری

ضریح رأس‌الحسین علیه السلام در مسجد اموی دمشق

قبرستان باب‌الصغیر دمشق

زیارتگاه منسوب به زینب یا ام‌کلثوم دختر امام علی علیه السلام و سکینه دختر امام حسین علیه السلام در باب‌الصغیر

۹. فضه کنیز حضرت فاطمه
زهرا علیها السلام؛

۱۰. ام سلمه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله؛

۱۱. ام حبیبه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله؛

نکته قابل توجه درباره مزارات باب الصغیر آن است که در منابع تاریخی به وجود قبور و مزارات شخصیت‌هایی در این قبرستان اشاره شده است که امروزه نشانی از آنها به چشم نمی‌خورد^{۲۳}، اما از سوی دیگر، در منابع تاریخی، از برخی زیارتگاه‌های موجود در این مکان نام برده نشده است^{۲۴} و مورخان محل وفات و دفن تعدادی از شخصیت‌های صاحب مزار در آن را نیز در جای دیگری تعیین کرده‌اند. از آن جمله، قبور هر یک از سکینه و فاطمه دختر امام حسین علیهم السلام، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و عبدالله بن جعفر طیار در مدینه تعیین شده است.

از اهل بیت، صحابه، علما و مشاهیر اسلام در آن دفن شده‌اند، از اهمیت تاریخی فراوانی برخوردار است. تا به امروز در این قبرستان چندین زیارتگاه منتسب به همسران پیامبر صلی الله علیه و آله، صحابه و تابعین آن حضرت علیهم السلام و نیز تعدادی از فرزندان و نوادگان ائمه علیهم السلام وجود دارد. زیارتگاه‌های مورد توجه شیعیان بدین شرح است:

۱. رؤوس الشهداء (سرهای شهدای کربلا)؛
۲. محراب امام زین العابدین علیه السلام؛
۳. زینب یا ام کلثوم صغری دختر امام علی علیه السلام و سکینه دختر امام حسین علیه السلام؛
۴. فاطمه دختر امام حسین علیه السلام؛
۵. ام الحسن دختر امام حسن علیه السلام و حمیده دختر مسلم بن عقیل و اسماء بنت عمیس (همسر جعفر بن ابی طالب)؛
۶. عبدالله بن امام زین العابدین علیه السلام؛
۷. عبدالله بن امام جعفر صادق علیه السلام؛
۸. بلال حبشی - مؤذن پیامبر صلی الله علیه و آله و عبدالله بن جعفر طیار (همسر حضرت زینب)؛

البته مزارات این شخصیت‌ها می‌تواند جنبه نمادین داشته، یادآور حضور تاریخی آنها در منطقه شام باشد، اما بدون شک برخی از این مزارات در واقع قبور شخصیت‌های تاریخی دیگری - چه از اهل بیت علیهم‌السلام است که در منابع تاریخی به حضور یا وفات آنها در دمشق یا باب الصغیر اشاره شده است و در گذر زمان، نام آنها تحریف شده و به شخصیت‌های دیگر نسبت داده شده است.^{۲۵}

بنای کنونی بیشتر این زیارتگاه‌ها از اواخر دوره عثمانی است و معماری آن تقریباً شبیه یکدیگر است. ساختمان آنها معمولاً از سنگ‌هایی به طور متناوب در دو رنگ (سیاه و سفید) ساخته شده و دارای گنبد‌های سبز رنگ است. بیشتر مزارات در وسط قبرستان قرار دارند، اما برخی نیز در حاشیه قبرستان واقع‌اند و صحنی مستقل از فضای قبرستان دارند.

برخی از زیارتگاه‌های باب الصغیر دارای زیرزمین است که با پله‌هایی به

همکف متصل می‌گردد و قبور اصلی در آنجا قرار دارد، اما در عین حال نیز در طبقه همکف، قبوری نمادین ایجاد شده است.^{۲۶}

از میان مزارات باب الصغیر، زیارتگاه رؤوس الشهداء، در میان زائران شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد. این زیارتگاه مدفن سرهای ۱۶ تن از شهدای کربلا دانسته شده که اسامی آنها بدین شرح است: عباس، عبدالله، محمد، جعفر، عثمان و عمر فرزندان امام علی علیه‌السلام، علی اکبر و عبدالله فرزندان امام حسین علیه‌السلام، قاسم فرزند امام حسن علیه‌السلام، جعفر بن عقیل، بن ابی طالب، محمد بن مسلم بن عقیل، عون بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، حبیب بن مظاهر و حرّ ریاحی، اما مرحوم سید محسن امین، صاحب *أعیان الشیعه*، با استناد به کتیبه‌ای که در این زیارتگاه رؤیت کرده بود و در آن تنها نام سه تن از شهدای کربلا برده شده بود، اینجا را مدفن سرهای سه تن از شهدای کربلا یعنی حضرت عباس، علی اکبر و حبیب بن مظاهر دانسته است.^{۲۷} به هر حال، مسئله هویت

زیارتگاه بلال حبشی در باب الصغیر

خولانی این شهر باقی مانده است، اما قول مشهور آن است که بلال در باب الصغیر دفن شده است.

علاوه بر مزارات مورد اشاره فوق، مقابر و مزارات دیگری نیز در این قبرستان وجود دارد که درب آن در بیشتر اوقات بسته است و چندان مورد توجه زائران قرار ندارد. از آن جمله می‌توان به مزارات منسوب به اویس قرنی، حفصه دختر عمر بن خطاب (از همسران پیامبر)^{۲۸}، عبدالله بن ام‌مکتوم (از صحابه پیامبر)، ابان بن عثمان بن عفان و نیز مقبره معاویه بن ابی سفیان و مقبره ولید بن عبدالملک از خلفای اموی اشاره کرد.

زیارتگاه حجر بن عدی کندی، زیارتگاه مهم دیگر شیعیان در حومه دمشق است. این زیارتگاه در روستای

و سندیت این مزار نیازمند بررسی تاریخی دقیق‌تری است.

زیارتگاه سرهای شهدا دارای صحن مستقل و از محوطه قبرستان کاملاً جداست. بنا در میان صحن قرار دارد و بر روی قبر، ضریحی نقره‌ای از سوی داعی مطلق شیعیان اسماعیلی بهره‌مند نصب شده است. در داخل ضریح، شانزده عمامة پارچه‌ای به نشانه شانزده سر شهدای کربلا وجود دارد.

ضلع شرقی صحن، متصل به صحن مسجد نسبتاً جدیدی است که در شبستان آن محرابی منتسب به امام زین‌العابدین علیه السلام وجود دارد. در داخل صحن نیز چاه آبی وجود دارد که به باور زائران، با آب آن سرهای شهدای کربلا شستشو داده شده است.

قبر بلال حبشی، مؤذن رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از دیگر زیارتگاه‌های مورد توجه زائران باب الصغیر است. البته در منابع تاریخی، اقوال دیگری در محل مدفن بلال ذکر شده است؛ از جمله در شهر داریا، که هنوز هم قبر منسوب به وی در قبرستان ابو‌مسلم

زیارتگاه حجر بن عدی در روستای عدرا در حومه دمشق

دیگری از فرزندان ائمه علیهم السلام وجود دارد که نزد شیعیان چندان شناخته شده نیست. از آن جمله می توان به مزار نفیسه دختر امام علی علیه السلام در روستای «حتینة الجرش» نزدیک روستای «زبدین» در حدود ۱۰ کیلومتری جنوب شرقی دمشق اشاره کرد. در محله قدیمی «مزّه» در غرب دمشق نیز سه مزار دیگر وجود

قبر نفیسه دختر امام علی علیه السلام در روستای حنینة الجرش در حومه دمشق

عدرا در حدود ۲۰ کیلومتری شرق دمشق واقع است که مدفن حجر بن عدی کندی - از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و یار باوفای امام علی علیه السلام و پنج تن از یاران وی است. او و یارانش، در راه ولایت امام علی علیه السلام، به دستور معاویه در منطقه «مرج عدراء» به شهادت رسیدند. این منطقه امروزه به عدرا تغییر نام داده است. بنای قدیمی مزار در نیم قرن اخیر تخریب و بنای جدیدی به جای آن ساخته شده است. قبر حجر و یارانش در میان بنا قرار دارد و ضریح جدیدی بر روی آن نصب شده است. بنا دارای گنبد و مناره است و مسجدی نیز در مجاورت آن وجود دارد.

شایان ذکر است که در داخل یکی از مساجد قدیمی دمشق به نام «مسجد الاقصاب»، واقع در خیابان ملک فیصل، زیارتگاهی دیگری از آن حجر و یارانش وجود دارد که مدفن سرهای بریده آنان دانسته شده است. این زیارتگاه نزد شیعیان از شهرت بالایی برخوردار نیست. علاوه بر زیارتگاه های فوق، مزارات

دارد که عبارت است از: قبر محمد بن امام حسن علیه السلام و فرزند وی قاسم بن محمد بن امام حسن علیه السلام در یک مکان در کنار یکدیگر، مزار منسوب به محمد حنفیه فرزند امام علی علیه السلام و مزار فرزند دیگری از امیرالمؤمنین علیه السلام به نام محمد.

بنای بیشتر این مزارات بسیار کوچک و محقر است و گاه از یک چهاردیواری بدون سقف فراتر نمی‌رود.

همچنین در محدوده شهر دمشق و اطراف آن، مزارات دیگری منسوب به شخصیت‌های مقدس و مورد احترام شیعه وجود دارد که نزد شیعیان کمتر شناخته شده و یا مورد توجه آنان نیست. از آن جمله می‌توان به مزارات زیر اشاره کرد: مزار قثم بن عباس بن عبدالمطلب در جنوب شهر «التل» در شمال دمشق، مزار مقداد بن اسود

کندی (از ارکان اربعه) در مسجدی در محله «سیدی مقداد» در کنار جاده دمشق به زینیه، مزار ابوذر غفاری (از ارکان اربعه) در مسجدی در محله شارع الامین دمشق، مزار اويس قرنی در شرق قبرستان «میدان» در جنوب دمشق.

از نظر تاریخی، در انتساب بیشتر مزارات مورد اشاره فوق به صاحبان آن (از جمله محمد حنفیه، قثم بن عباس، ابوذر، مقداد و اويس قرنی) تردید جدی وجود دارد.^{۲۹}

استان‌های حمص و حماه

دو استان حمص و حماه در مرکز سوریه قرار دارند. شهر حمص از شهرهای مهم سوریه و در ۱۶۰ کیلومتری شمال دمشق واقع است. در این شهر زیارتگاهی منتسب به دو تن از فرزندان جعفر طیار وجود دارد که نام آنها عبدالله و عبیدالله معرفی شده است.^{۳۰} این زیارتگاه شامل مقبره‌ای تاریخی از دوره ایوبی یا مملوکی است که امروزه در داخل مسجد جدیدی در

زیارتگاه فرزندان جعفر طیار در شهر حمص

محلّه «باب الدریب» در جنوب شرقی بافت قدیمی شهر قرار دارد.

همچنین در میان محلات بافت تاریخی شهر، مزاراتی منسوب به برخی از صحابه پیامبر ﷺ، از جمله ابوذر، ابن مسعود، دحیه کلبی، عکاشه بن محسن، عمرو بن امیه ضمیری و نیز وحشی (قاتل حمزه) و ثوبان (غلام پیامبر) وجود دارد که از نظر تاریخی، بیشتر آنها از اعتبار چندانی برخوردار نیستند. قبر خالد بن ولید نیز - که مورد قبول شیعه نیست - در مرکز شهر، در داخل مسجدی بزرگ از دوره عثمانی قرار دارد.

در شهر حمص، زیارتگاهی از آن رأس الحسین علیّه نیز وجود داشته که یکی از نقاط محل قرار دادن سر مبارک سیدالشهداء علیّه در مسیر انتقال آن از کوفه به شام به شمار می آمده، اما

امروزه از بین رفته است.^{۳۱} حمه شهری تاریخی است که در ۵۰ کیلومتری شمال حمص واقع است. رودخانه «العاصی» که از میان حمه می گذرد، عاملی برای زیبایی این شهر به شمار می آید. در طرفین این رودخانه در نقاط مختلف شهر چرخاب‌های چوبی قدیمی و بزرگی وجود دارد که باعث جلب توجه جهانگردان خارجی و علاقه‌مندان به تمدن اسلامی به این شهر شده است.

در یکی از محلات قدیمی شهر حمه، در پایین تپه قلعه این شهر، مسجد و زیارتگاه رأس الحسین علیّه وجود دارد که امروزه به نام «مسجد الحسین» شناخته می شود. بر اساس کتیبه‌ای بر سردر آن، بنای مسجد بر اثر زلزله‌ای ویران شده و در سال ۵۵۲ هجری به دست سلطان نورالدین محمود بن زنگی بازسازی شده است. این موضوع نشان‌دهنده آن است که قدمت بنا، لااقل به اوایل قرن ششم هجری می رسد. بخش‌های اصلی مسجد عبارت‌اند از: شبستان، صحن و رواق شمالی آن.

شبهستان مسجد دارای دو گنبد تاریخی است و در غرب آن مناره‌ای مربع وجود دارد. این زیارتگاه را نیز باید یکی از نقاط محل قرار دادن سر امام حسین علیه السلام به شمار آورد، در حالی که امروزه در داخل آن، مکانی به عنوان مقام رأس الحسین علیه السلام وجود ندارد.

اما در ضلع شرقی صحن، مزاری منسوب به حضرت یونس پیامبر علیه السلام وجود دارد که شاید همان مقام رأس الحسین علیه السلام بوده است. به هر روی، شاید بتوان این زیارتگاه را از معتبرترین و مهم‌ترین زیارتگاه‌های شیعه در سوریه به شمار آورد.

در حدود ۵ کیلومتری شمال حماه، کوهی به نام «جبل زین العابدین» وجود دارد که در بالای آن مزاری به همین نام قرار دارد. این مزار که به امام زین العابدین علیه السلام انتساب یافته است،

از مهم‌ترین زیارتگاه‌های فرقه علویان در سوریه به شمار می‌آید. بر اساس کتیبه‌های موجود در زیارتگاه، بنای آن به دستور سلطان قایتبای مملوکی، در سال ۸۸۳ هجری ساخته شده است. ساختمان مزار شامل دو اتاق متصل

مزار منسوب به امام زین العابدین علیه السلام در شمال حماه

به یکدیگر است که هر یک گنبدی سفیدرنگ دارد.

در میان اتاق شرقی، صورت قبری برجسته از زمین وجود دارد. در شمال بنا صحن قرار دارد و در اطراف آن اتاق‌هایی برای آشپزی و اقامت زائران به چشم می‌خورد. به عقیده نگارنده، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این مزار، در واقع قبر یکی از سادات منطقه حماه به نام زین العابدین است؛ که وجود تشابه اسمی، باعث شده در دوره‌های اخیر به امام زین العابدین انتساب یابد.

استان‌های شمالی سوریه (حلب و ادلب)

دو استان حلب و ادلب، ناحیه شمال غربی و بخشی از ناحیه شمالی خاک سوریه را شامل می‌شوند. منطقه شمال سوریه در دو قرن چهارم و پنجم هجری شاهد تأسیس دو سلسله شیعه یعنی حمدانیان و بنی‌مرداس بود که نقش قابل توجهی در گسترش تشیع در این منطقه داشتند، اما در دوره‌های تاریخی بعدی، به علت روی کار آمدن دولت‌ها و حاکمان سنی‌مذهب و سختگیری‌های آنان نسبت به تشیع، به تدریج از حضور و نقش شیعیان در شمال سوریه کاسته شد؛ به طوری که تا پایان دوره عثمانی، شیعه به یک اقلیت کوچک و کم‌جمعیت در منطقه تبدیل شد.

تا به امروز در شمال حلب، دو منطقه شیعه‌نشین یعنی شهر «نُبل» و شهرک «الزهراء»، و در شمال شهر ادلب^{۳۳}، دو منطقه شیعه‌نشین یعنی شهر «فوعه» و روستای «کفریا» وجود دارد و اقلیت چند هزار نفری شیعه‌ای نیز در شهر «مَعْرَة مصرین» در شمال

همچنین در روستای «طیبة الامام»، در حدود ۱۳ کیلومتری شمال حماه و در فاصله کمی از کوه زین‌العابدین، مزار دیگری به نام «امام علی بن الحسین» وجود دارد که اهالی منطقه آن را شخصیت دیگری غیر از «زین‌العابدین» می‌دانند. این مزار داخل مسجدی قدیمی در میان روستا قرار دارد و قبر یکی از سادات از نسل امام زین‌العابدین علیه السلام دانسته شده است، اما به نظر می‌رسد در گذشته، به امام علی علیه السلام منتسب بوده است. به هر روی، نمی‌توان به آسانی درباره این زیارتگاه و هویت آن، اظهار نظر قطعی نمود. اهمیت این مزار نزد اهالی منطقه تا جایی است که این روستا، از «طیبة العلا» به «طیبة الامام» (= طیبة الامام علی) تغییر نام داده است^{۳۲}.

ادلب وجود دارد.

فوعه و معرّة مصرین از مراکز قدیمی تشیع در شام به شمار می آیند. در محله شیعه نشین شهر معرّة مصرین، زیارتگاهی به نام «مشهد امام علی (ع)» وجود دارد که نوع ارتباط آن با امیرالمؤمنین (ع) نامشخص است. بر اساس کتیبه سردر بنا، قدمت آن به سال ۴۲۶ هـ ق (یعنی دوره حاکمیت بنی مرداس) می رسد. نکته مهم درباره این کتیبه آن است که در آن، عبارت «علی ولی الله» آمده است و بنابراین، از قدیمی ترین کتیبه های حاوی مضامین

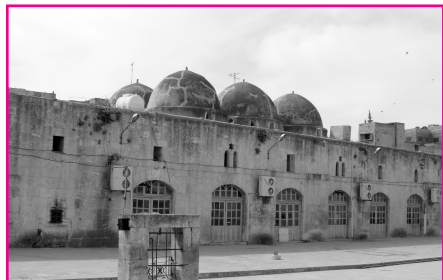
شیعی که تا به امروز سالم باقی مانده است، به شمار می آید ۳۴.

در شرق فوعه نیز قدمگاهی منسوب به امام علی (ع) وجود دارد که شامل اتاق گنبددار بسیار کوچکی است و در آن یک جای پای منسوب به امام

علی (ع) وجود دارد.

معرّة النعمان از دیگر شهرهای استان ادلب است که در میان راه دو شهر حماه و حلب واقع است. این شهر زادگاه ابوالعلائی مَعْرّی، شاعر معروف عرب است که قبر وی تا به امروز در آن باقی مانده است. در مرکز شهر، مسجد جامع تاریخی و وسیعی وجود دارد که پیشینه آن به قرون نخستین هجری می رسد. در ضلع جنوبی صحن مسجد طاقچه کوچکی وجود دارد که نزد اهالی شهر به عنوان مقام رأس الحسین (ع) دانسته شده و در برخی سفرنامه های حج فارسی دوره قاجار نیز بدان اشاره شده است ۳۵، اما امروزه جامعه شیعه از وجود این مزار ناآگاه است.

از دیگر مزارات منتسب به شخصیت های مقدس شیعه در استان ادلب می توان به مزار منسوب به محمد

نمایی از مسجد جامع معرّة النعمان

حنفیه در روستای باریشا (در حدود ۵۵ کیلومتری غرب حلب)، و مزار منسوب به اویس قرنی در مسجدی در معرّه النعمان اشاره کرد؛ که البته از اعتبار تاریخی برخوردار نیست.

شهر حلب، دومین شهر بزرگ و مهم سوریه پس از دمشق و از قدمت تاریخی فراوانی برخوردار است. این شهر، در سایه دو سلسله شیعه مذهب «حمدانیان» و «بنی مرداس»، که حلب را به عنوان مرکز حاکمیت خود قرار دادند، در فاصله سده‌های چهارم تا ششم هجری به یکی از حوزه‌های مهم علمی و فرهنگی تشیع تبدیل شد^{۳۶}، اما امروزه شیعیان در این شهر انگشت‌شمارند.

شهر حلب از نظر تاریخی بسیار قابل توجه و دارای آثار معماری مهم و متعددی از دوره اسلامی است؛ از این رو در سال ۲۰۰۶ میلادی در کنار اصفهان به عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام انتخاب شد. از جمله مهم‌ترین آثار تاریخی حلب، می‌توان به قلعه آن اشاره کرد که بر روی تپه

مرتفعی در میان شهر قرار دارد و از وسیع‌ترین قلعه‌های جهان به شمار می‌آید.

در فاصله کمی از قلعه، مسجد جامع شهر موسوم به «جامع کبیر» یا «جامع اموی» واقع است که قدمت اولیه آن به دوره اموی می‌رسد و در شبستان آن مزاری منسوب به حضرت زکریای پیامبر ﷺ وجود دارد^{۳۷}.

در زاویه شمال غربی صحن این مسجد، مناره چهارضلعی منحصر به فرد و زیبایی وجود دارد که در نیمه دوم قرن پنجم هجری، به دست «ابن خشّاب حلبی» - قاضی شیعه مذهب حلب در اوایل دوره سلجوقی - ساخته شده است. بر روی یکی از کتیبه‌های این مناره، صلوات بر چهارده معصوم به خط ثلث نوشته شده است که یادگاری از دوران غلبه تشیع در حلب به شمار می‌آید^{۳۸}.

همچنین در شهر حلب، دو زیارتگاه مهم یعنی مشهد الحسین (یا رأس الحسین) و مشهد محسن وجود دارد. این دو زیارتگاه در دامنه کوهی کم ارتفاع

در میان بافت جدید شهر قرار دارند که در گذشته به کوه جوشن شهرت داشته است. در وجه تسمیه این کوه گفته‌اند: از زمانی که شمر بن ذی‌الجوشن به همراه اسرای اهل بیت و سرهای شهدای کربلا در آن توقف کرد، به کوه جوشن معروف شد.^{۳۹} این دو زیارتگاه نیز با این حادثه ارتباط یافته‌اند.

درباره علت ساخته شدن مشهد رأس الحسین (علیه السلام) گفته شده است: سر امام حسین (علیه السلام) را در این محل بر زمین گذاشته‌اند و قطره‌ای از خون ایشان بر سنگی چکیده است؛ سپس این مشهد را بر روی آن بنا کردند.^{۴۰} برخی نیز آن را محل دیر راهب قنسرین دانسته‌اند؛^{۴۱} که به نقل ابن شهر آشوب، سر مبارک را از لشکر یزید امانت گرفت و در دیر خود گذاشت و سرانجام اسلام آورد.^{۴۲}

با استناد به بررسی‌های باستان‌شناسی چنین نتیجه‌گیری شده که این بنا در آغاز تنها شامل یک گنبد بوده است و قدمت آن را از دوره عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ هـ) حدس زده‌اند. سپس در دوره سیف‌الدوله حمدانی (۳۳۳-۳۵۶ هـ)، نخستین حاکم سلسله حمدانیان، توسعه یافته و در دوره‌های بعدی نیز بارها بازسازی شده و توسعه بیشتری یافته است.^{۴۳}

این زیارتگاه در جریان جنگ جهانی اول به عنوان انبار مهمات جنگی ارتش ترک مورد استفاده قرار گرفت. در پایان جنگ، به علت یورش مردم به آن، مهمات داخل آن منفجر شد و بنا به کلی ویران گردید.^{۴۴} پس از این حادثه، زیارتگاه به مدت چند دهه به صورت ویرانه رها شد تا اینکه با تلاش و پیگیری «جمعیه الإعمار والإحسان» - که به همت شیعیان حلب تأسیس شد - و با پشتیبانی مراجع تقلید و با نظارت اداره آثار تاریخی حلب، در فاصله سال‌های ۱۹۶۱-۱۹۶۷م به شکل پیشین خود بازسازی شد.^{۴۵}

نمایی از زیارتگاه رأس الحسین علیه السلام در حلب

می جوشد. در حال حاضر ساختمان جدید و وسیعی به عنوان درمانگاه و مدرسه علوم دینی در جنوب ساختمان زیارتگاه ایجاد شده است.

زیارتگاه رأس الحسین علیه السلام در حال حاضر دارای متولی روحانی شیعه است که در آن نمازهای جماعت یومیه و نماز جمعه اقامه می کند.

مشهد محسن، دیگر زیارتگاه شیعی حلب، در حدود ۳۰۰ متری جنوب مشهد الحسین قرار دارد. محسن، فرزند امام حسین علیه السلام دانسته شده که در زمان توقف کاروان اسرای اهل بیت در کوه جوشن، از یکی از همسران امام علیه السلام سقط و در اینجا دفن شده است. این

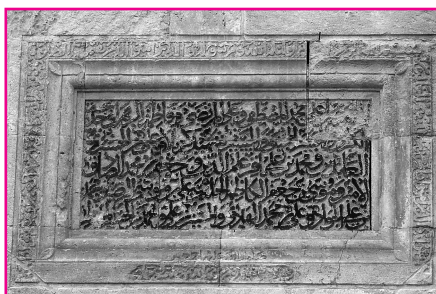

زیارتگاه محسن بن امام حسین علیه السلام در حلب

مشهد الحسین بنای تاریخی عظیمی است که به تمامی از سنگ ساخته شده است و از آثار معماری اسلامی بسیار مهم حلب به شمار می آید. بنا دارای دو صحن کوچک و بزرگ است. صحن کوچک قدیمی تر از صحن بزرگ است و بر روی آن سقف مجازی جدیدی نصب شده است. در اطراف صحن کوچک بخش های مختلفی از جمله شبستان، ایوان، رواقها و سایر ساختمانها قرار دارد. در داخل ضریحی کوچک در ایوان بنا، سنگی وجود دارد که گفته می شود سر امام حسین علیه السلام را بر روی آن گذاشته اند. از برخی زائران شنیده شده است که در اوقات ویژه ای (غالباً روز عاشورای هر سال)، خون امام حسین علیه السلام تازه شده و از سنگ

سر می‌برد و سنگ قبرهای آن شکسته و پراکنده شده است. زائران شیعه‌ای که به صورت زمینی یعنی از راه ترکیه به سوریه سفر می‌کنند، در مسیر خود، چند ساعتی در مشهد الحسین توقف نموده و آن را زیارت می‌کنند.

در محله انصاری، در جنوب حلب، زیارتگاه بزرگ دیگری وجود دارد که به یکی از صحابه پیامبر ﷺ منسوب است. امروزه نام او را سعد بن ایوب انصاری بیان می‌کنند، اما در منابع تاریخی نام وی عبدالله انصاری ذکر شده است.^{۴۷} مبنای پیدایش این زیارتگاه، خواب و رؤیا بوده است.^{۴۸} این قبر در داخل مسجد بزرگی قرار دارد که بارها بازسازی شده است و آرامگاه‌های چند تن از امرای دوره مملوکی نیز در بیرون آن به چشم می‌خورد. همچنین مزار دیگری به نام «شیخ سعید» در روستایی به همین نام

زیارتگاه به دستور سیف‌الدوله حمدانی ساخته و در دوره‌های بعد، بارها بازسازی شده است.^{۴۶} بنا دارای یک صحن مرکزی است که در اطراف آن، بخش‌های مختلف بنا از جمله شبستان، رواق‌ها و مرقد محسن قرار دارد. در ضلع شمالی صحن کتیبه‌ای حاوی صلوات بر چهارده معصوم از دوره پادشاهان ایوبی به چشم می‌خورد.

در جنوب مشهد الحسین، در حد فاصل میان آن و زیارتگاه محسن قبرستانی وجود داشته است که تعدادی از علما و شخصیت‌های شیعه، از قبیل ابوالصلاح حلبی، ابن زهره حلبی، ابن شهر آشوب مازندرانی، ابن منیر طرابلسی و ابن ابی‌طیّ حلبی در آن به خاک سپرده شده‌اند، اما متأسفانه قبور بیشتر آنان از بین رفته است و قبور باقی‌مانده نیز در وضعیت نامناسبی به

زیارتگاه انصاری در حلب

مزار منسوب به امام علی علیه السلام در مدرسه فردوس در حلب

پارچه‌های سبزرنگ پوشانیده‌اند و در کنار آن دو قبر مشابه دیگر وجود دارد. با وجود اهمیت تاریخی این مدرسه، اما در هیچ یک از منابع تاریخی به وجود چنین قبری در آن اشاره نشده است و بدون شک انتساب آن به امیرالمؤمنین علیه السلام، در دوره‌های متأخر شکل گرفته است. به عقیده نگارنده، این قبر و سایر قبور موجود در مدرسه، احتمالاً قبور برخی مشایخ تصوف است که به خاندان‌های سادات شمال سوریه منتسب می‌باشند.^{۵۰} در شهر باب، در حدود ۳۸ کیلومتری

مسجد و زیارتگاه عقیل بن ابی طالب در شهر الباب

در جنوب حلب وجود دارد که قبر سعید بن ایوب انصاری، برادر صاحب مزار فوق‌الذکر دانسته شده است. این مزار به صورت اتافی کوچک با گنبد سبزرنگ است که در داخل صحن مسجدی قدیمی قرار دارد. این دو زیارتگاه مورد توجه جامعه شیعه نیست.

علاوه بر مزارات فوق‌الذکر، در حلب دو زیارتگاه دیگر منتسب به اهل بیت علیهم السلام نیز وجود دارد که فاقد اهمیت و اعتبار تاریخی بوده، نزد شیعیان نیز ناشناخته است. زیارتگاه نخست، قبر منسوب به «علی الجواد» فرزند امام محمد باقر علیه السلام در «مدرسه اتابکیه»، از مدارس قدیمی حلب است که برخی صاحب‌نظران در اصالت آن تردید کرده و آن را قبر واقف مدرسه دانسته‌اند.^{۴۹}

زیارتگاه دوم، قبری منسوب به امام علی علیه السلام در مدرسه فردوس - از مهم‌ترین مدارس تاریخی حلب - است، که در مقبره‌ای واقع در ضلع شرقی شبستان مدرسه قرار دارد. بر روی قبر، صندوق چوبی بزرگی وجود دارد که آن را با

امام حسین علیه السلام در طول مسیر آن از کوفه تا شام است. علی بن ابی بکر هروی در کتاب خود از وجود زیارتگاهی به نام «مشهد الحَجْر» در بلس، به عنوان محل قرار دادن سر امام حسین علیه السلام بر روی سنگ، خبر داده است^{۵۳} که قابل انطباق بر مزار مورد نظر است. این مزار نیز مانند بسیاری از دیگر زیارتگاه‌های مشابه، نزد شیعیان ناشناخته است.

استان‌های رَقّه، دَیر الزُّور و حَسَکَه

رود فرات از مهم‌ترین رودهای خاورمیانه است که مسافت قابل توجهی از مسیر خود را در خاک سوریه می‌پیماید. در گذشته، مناطق واقع در میان دو رود فرات و دجله در مناطق شمال عراق سرزمین جزیره نامیده می‌شده است. این سرزمین امروزه در خاک سه کشور عراق، ترکیه و سوریه تقسیم شده است. بخشی از این سرزمین که در سوریه واقع است، مناطق شمال شرقی این کشور یعنی سه استان حَسَکَه، دَیر الزُّور و رَقّه را شامل می‌شود و رود فرات در خاک

شمال شرقی حلب، زیارتگاهی بر روی تپه مشرف به شهر وجود دارد که به عقیل بن ابی طالب - برادر امام علی علیه السلام منسوب است. این مزار در داخل مسجدی به نام «شیخ عقیل» قرار دارد که در داخل آن، مزار دیگری نیز منسوب به حزقیل پیامبر علیه السلام وجود دارد.

در میان شهرهای حلب و رَقّه و در ضلع شمالی جاده این دو شهر، شهرک نسبتاً جدیدی به نام «مسکنه» وجود دارد که در حدود ۵ کیلومتری شمال آن، ساحل دریاچه «اسد»^{۵۱} و نیز بقایای شهر باستانی «بلس»^{۵۲} وجود دارد. در قبرستان تاریخی بلس، در نقطه‌ای مشرف به دریاچه اسد، سنگ قبری وجود دارد که اهالی منطقه آن را به عنوان مقام امام حسین علیه السلام می‌شناسند؛ که ظاهراً از نقاط محل قرار دادن سر

مزار رأس الحسین علیه السلام در منطقه مسکنه

دو استان رقه و دیرالزور جریان دارد. این مناطق از نظر جغرافیای طبیعی و بشری با سایر مناطق سوریه تفاوت‌های چشمگیر و قابل ملاحظه‌ای دارد. بیشتر ساکنان این مناطق، عشایر و دارای لهجه خاصی از زبان عربی - تقریباً مشابه لهجه عراقی - هستند که این ویژگی‌ها، آنها را به مردم عراق نزدیک‌تر می‌سازد. البته بخشی از ساکنان استان حسکه نیز - که در مجاورت خاک ترکیه واقع است - کرد زبانند.

شهر رقه، مرکز استان رقه، واقع در ۱۸۰ کیلومتری شرق حلب و ۵۵۰ کیلومتری دمشق، از شهرهای باستانی سوریه با پیشینه‌ای طولانی است. حضرت امام علی (ع) در مسیر خود برای مقابله با معاویه در جنگ صفین، وارد شهر رقه شدند و در این شهر با نصب پلی از قایق‌ها از رود فرات گذشتند.^{۵۴}

در دوره هارون الرشید، شهری به نام «رافقه» در مجاورت شهر کهن رقه ساخته شد که برخی از آثار آن، از قبیل مسجد جامع و برج‌ها و باروهای

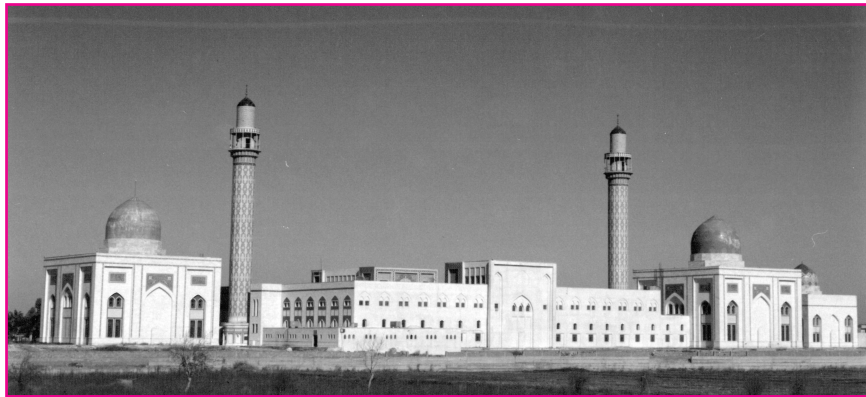
تاریخی شهر، تا کنون باقی مانده است. بیشتر این بناها از آجر ساخته شده و از نظر معماری با بناهای حوزه عراق و بین‌النهرین قابل مقایسه‌اند.

امروزه اهالی رقه تقریباً به طور کامل از اهل سنت هستند. اما زیارتگاه عظیم و باشکوهی در این شهر وجود دارد که در چند سال اخیر، توجه شیعیان و کاروان‌های زیارتی را به خود جلب کرده است. این زیارتگاه، قبور چند تن از شهدای صفین، شامل عمار یاسر، اویس قرنی^{۵۵} و ابی بن قیس است.

بنای زیارتگاه تا پیش از سه دهه اخیر تنها شامل دو اتاق محقر و کوچک بر روی قبر هر یک از عمار یاسر و اویس قرنی بود^{۵۶}، اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به توصیه امام خمینی (ره) و با موافقت آقای حافظ اسد، رئیس جمهور پیشین سوریه، زمین زیارتگاه خریداری و در آن اسکلت و چارچوب بنای فعلی زیارتگاه ساخته شد، اما بنا چندین سال به همین صورت رها گردید، تا اینکه با پشتیبانی ایران و اجرای وزارت مسکن

و شهرسازی دولت وقت جمهوری اسلامی، ساختمان بنا و کاشی‌کاری‌ها و سایر تزئینات آن تکمیل، و در سال ۲۰۰۴/۱۳۸۲ رسماً افتتاح شد.

بنای زیارتگاه دارای صحن مستطیل وسیعی است که در گرداگرد آن، رواق‌ها، اتاق‌ها و سالن‌هایی با کاربری اداری و مذهبی در دو طبقه قرار دارد.

زیارتگاه شهدای صفین در شهر رفق

تمام نماهای خارجی بنا و صحن، با سنگ‌های سفید رنگ و نیز تزئینات کاشی‌کاری پوشیده شده و زیبایی خیره‌کننده‌ای به آن بخشیده است. زیارتگاه عمار یاسر در غرب صحن و زیارتگاه اویس قرنی در شرق صحن واقع است و بنای هر دو به یک شکل و دارای گنبد با کاشی‌های آبی رنگ و مناره مرتفع است. در بیرون از ضلع

به وضوح سخن به میان نیامده است و تنها در برخی منابع، اشاراتی مبهم مبنی بر اینکه اجساد شهدا را با قایق از طریق رود فرات به رقه منتقل کرده‌اند، ملاحظه شده است.^{۵۸}

درباره محل جنگ صفین باید گفت که اهالی منطقه، امروزه نقطه‌ای در شرق رقه را به عنوان صفین می‌شناسند، اما در تمام منابع جغرافیایی اسلامی معتبر،

یکی از زیارتگاه‌های موجود در منطقه صفین در جزیره الثوره در میان دریاچه سد فرات

و تزئینات به کاررفته، از قرون چهارم تا ششم هجری برآورد می‌شود.

در منابع تاریخی به وجود زیارتگاه‌هایی منتسب به امام علی علیه السلام در رقه اشاره شده است^{۶۲} که قاعدتاً مرتبط با حضور ایشان در منطقه بوده است. امروزه در فاصله حدود چند صد متر از زیارتگاه شهدای صفین، در خارج از باروی شهر اسلامی رافقه - که به دست هارون الرشید در کنار رقه باستان ساخته شد - بقایای یک بنای تاریخی آجری وجود دارد که امروزه به «باب بغداد» (= دروازه بغداد) شهرت دارد و اهالی رقه آن را یکی از دروازه‌های تاریخی شهر رافقه می‌دانند، اما در سال‌های اخیر، تعدادی از پژوهشگران تاریخ رقه، کاربری آن را به عنوان دروازه شهر رد کرده و دلایل منطقی و قابل قبولی مبنی بر اینکه این بنا، مشهد

منطقه صفین در نقطه‌ای در حد فاصل میان دو شهر رقه و بلس و روبه‌روی قلعه جعبر مشخص شده است؛ که بر اساس تحقیقات برخی پژوهشگران، تقریباً بر روستای موسوم به «ابو هُریره» یا «جبل بنات ابو هُریره» (= کوه دختران ابوهریره) در غرب شهر الثوره - واقع در حدود ۴۰ کیلومتری غرب رقه - منطبق است.^{۵۹}

امروزه بیشتر زمین‌های محل جنگ صفین به زیر آب دریاچه سد فرات فرو رفته است، اما در منتهی‌الیه شمال غربی کوه بنات ابوهریره، که به صورت جزیره‌ای در میان دریاچه قرار گرفته است^{۶۰}، بقایای سه بنای آرامگاهی بسیار کهن اسلامی وجود دارد که به احتمال نزدیک به یقین، زیارتگاه‌های صفین، شامل مشهد یا خیمه‌گاه امام علی علیه السلام و آرامگاه‌های چند تن از شهدای صفین است که در برخی منابع جغرافیایی اسلامی، به وجود آن در منطقه صفین اشاره شده است^{۶۱}. این بناها از آجر ساخته شده و گنبد آن فرو ریخته است و قدمت آنها، با توجه به سبک معماری

آثار باقی‌مانده از زیارتگاه امام علی علیه السلام در شهر رقه

یا زیارتگاهی منتسب به امام علی علیه السلام بوده است، ارائه کرده‌اند^{۶۳}.

این بنا از مهم‌ترین آثار معماری قرون اولیه اسلامی در سوریه به شمار می‌آید و باستان‌شناسان به توصیف بنا و بررسی تفصیلی معماری آن پرداخته‌اند^{۶۴}. بخش باقی‌مانده از نمای بنا دارای هشت پنجره آجری تزئینی است که به عقیده برخی پژوهشگران، تعداد آنها در اصل ۱۲ پنجره - به عنوان نمادی برای تعداد ائمه شیعه علیهم السلام بوده است.

از دیگر مزارات منتسب به شخصیت‌های اهل بیت علیهم السلام در استان رقه می‌توان به مزار منسوب به جعفر طیار، بر قلّه کوه آتشفشانی کم‌ارتفاعی به نام «جبل المنخر الغربی» در حدود ۲۰ کیلومتری شمال شرقی رقه اشاره کرد که درباره آن باورهای افسانه‌ای فراوانی در میان اهالی منطقه رواج دارد.

همچنین در این زمینه می‌توان از قبر یحیی بن عبدالله محض^{۶۵} در شهر رقه یاد کرد که آخرین ویرانه‌های باقی‌مانده از قبر وی، چندی پیش توسط اداره اوقاف رقه به طور کامل از بین رفت.

در مرکز شهر دیر الزور نیز مزار امامزاده‌ای به نام «سید محمد ابو عابد»

قبر سید محمد ابو عابد در شهر دیرالزور

وجود دارد که در نسب وی اختلاف نظر وجود دارد. صاحب مزار در برخی کتاب‌های انساب، محمد بن ابراهیم مجاب بن محمد عابد بن امام موسی کاظم علیه السلام^{۶۶}، و در منابع دیگری، محمد بن عبدالله بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن امام علی نقی علیه السلام^{۶۷} دانسته شده است.

بر روی قبر گنبدی وجود دارد و در جوار آن دو قبر دیگر از آن فرزندان یا نوادگان وی به چشم می‌خورد.

در برخی روستاها و مناطق واقع

در طرفین رود فرات در دو استان رقه و دیر الزور زیارتگاه‌هایی منتسب به امام علی علیه السلام وجود دارد که با بررسی جغرافیای تاریخی مسیر امام علی علیه السلام به صفین، می‌توان این مزارات را منزل‌گاه‌ها و نقاط توقف امیرالمؤمنین علیه السلام در مسیر ایشان به صفین و یا در مسیر بازگشت ایشان از صفین دانست^{۶۸}. مشهورترین این مزارات، چشمه معروف به «عین علی» (= چشمه علی) است که در حدود ۱۵ کیلومتری جنوب شهر میادین^{۶۹} - واقع در ۴۵ کیلومتری جنوب شرقی شهر دیر الزور - قرار دارد. اهالی منطقه بر این باورند که این چشمه با ضربه سم اسب امام علی علیه السلام بر زمین، و یا در محل نشستن شتر ایشان به وجود آمده است؛ و آن را بسیار مقدس می‌دانند. بر روی تپه‌ای نزدیک چشمه، بقایای مسجد و

چشمه و زیارتگاه امام علی علیه السلام در جنوب شهر میادین

مناره‌ای تاریخی به چشم می‌خورد که بنا بر شواهد تاریخی، ظاهراً زیارتگاهی منتسب به امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است^{۷۰} و در برخی منابع شیعه، از وقوع یکی از معجزات امام علیه السلام در این مکان سخن به میان آمده است^{۷۱}.

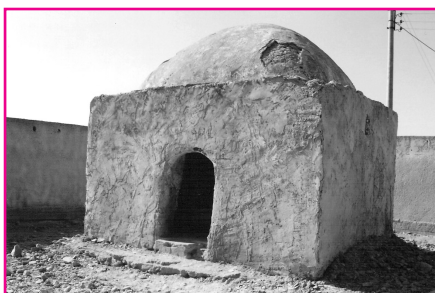
از دیگر مزارات امام علی علیه السلام در این منطقه، دو مزار معروف به «قبة علی» (= گنبد علی) است که یکی از آنها در ساحل راست فرات، در روستای «سویعیه» در جنوب شهر «بوکمال»^{۷۲} در استان دیرالزور؛ و مزار دیگر در ساحل چپ فرات، در میان مزارع پنبه در جنوب روستای «خس دِکُور»، در حدود ۵۰ کیلومتری شرق رقه قرار دارد. هر یک از این دو مزار شامل اتاق کوچکی دارای گنبد است که در میان آن، قبری نمادین به نشانه محل حضور امام علی علیه السلام ایجاد شده است. همچنین در جنوب روستای «مراط»، واقع در ساحل چپ فرات و در فاصله حدود ۱۰ کیلومتری جنوب شرقی دیر الزور، تپه‌ای تاریخی وجود دارد که اهالی روستا آن را مزاری از آن امام

گنبد (زیارتگاه) امام علی علیه السلام در روستای سویعیه در حومه شهر بوکمال

(مرکز استان) اشاره کرد.

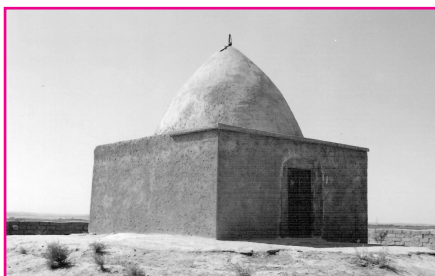
استان‌های ساحلی سوریه

دو استان لاذقیه و طرطوس در غرب سوریه واقع است که از نظر جغرافیایی مناطق کرانه دریای مدیترانه و رشته‌کوه‌های غربی این کشور یعنی کوه‌های لاذقیه را شامل می‌شود. در این دو استان مزارات بسیاری منسوب به شخصیت‌هایی از بنی‌هاشم، صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و حتی ائمه شیعه علیهم السلام وجود دارد که ممکن است حضورشان در این مناطق از نظر تاریخی قابل اثبات نباشد، اما آنچه وجود این مزارات را تفسیر می‌کند آن است که بیشتر ساکنان این مناطق از پیروان فرقه علویان هستند که نسبت به این شخصیت‌ها باورهای اعتقادی عمیق و ویژه‌ای دارند. البته علویان غالباً از این‌گونه مزارات به عنوان «تشریفة» یاد می‌کنند. «تشریفة»، نزد اهالی منطقه، زیارتگاه نمادینی است که تنها به قصد یادبود و زیارت از راه دور و توسل به صاحب مزار ایجاد شده است.

علی علیه السلام می‌دانند.

علاوه بر مزارات فوق، نقاط دیگری منتسب به امیرالمؤمنین علیه السلام در استان حَسَکَه وجود دارد که وقوع آن در مسیر امام علی علیه السلام به صفین قابل اثبات نیست و حضور امام علیه السلام در این مناطق و انتساب این نقاط به ایشان محل تردید است. از جمله این نقاط می‌توان به مزار معروف به «علی شیر» در ۱۵ کیلومتری شهر گردنشین «مالکیه» در منتهی‌الیه شمال شرقی سوریه (در فاصله حدود ۸۰۰ کیلومتری دمشق)، و نیز مزار معروف به «مَرَقَب علی» در قلعه «جبل عبدالعزیز» در غرب شهر حَسَکَه

گنبد (زیارتگاه) امام علی علیه السلام در روستای خس دغور در استان حَسَکَه

یکی از مزارات نمادین جعفر طیار در حومه شهر صافیتا

جعفر طیار، در ۲۰ کیلومتری شرق «قرداحه»^{۷۳} قرار دارد. این زیارتگاه ظاهراً در مرتفع‌ترین نقطه نسبت به سایر مزارات واقع در کوه‌های لاذقیه قرار دارد. بنای آن شامل چندین اتاق و گنبد در امتداد یکدیگر است که در داخل آن قبور نمادین چند تن از بنی‌هاشم از

از این میان شخصیت‌های مقدس و مورد احترام علویان که در این مناطق دارای مزاراتی هستند، جعفر طیار از تقدس و محبوبیت خاصی برخوردار است و این مسئله در وجود مزارات نمادین متعددی برای وی تجلی یافته است، در حالی که او در سال هفتم هـ در جنگ مؤته به شهادت رسیده و مزار وی در محل شهادتش در اردن واقع است.

جمله حمزه عموی پیامبر ﷺ و جعفر و طالب و عقیل - فرزندان ابوطالب و برادران حضرت علی ع وجود دارد. بانی زیارتگاه، شیخ خلیل بن معروف نُمیله (م ۱۲۳۱ق)، از مهم‌ترین مشایخ علویان در زمان خود است. او در خواب جعفر طیار را دید که به وی دستور ساخت این زیارتگاه را داد^{۷۴}.

اهل ساحل، غالباً برای جعفر طیار تعبیر «المَلک» (= فرشته) را به کار می‌برند و بنابراین، از وی با نام «المَلک جعفر الطیار» یاد می‌کنند.

برای جعفر طیار مزارات متعدد دیگری از جمله در شهر صافیتا، در منطقه «خریة المعزه» (در جاده صافیتا - طرطوس)، در قلّه کوه جعفر طیار در

مشهورترین این‌گونه مزارات زیارتگاه معروف به «مقامات بنی‌هاشم» است که در رأس یکی از بلندترین کوه‌های سلسله جبال لاذقیه به نام کوه

مزارات منسوب به بنی‌هاشم در کوه جعفر طیار در منطقه قرداحه

مزار جعفر طیار در روستای خربة المعزة، در میان راه صافیتا و طرطوس

صحابه پیامبر ﷺ و شهدای غزوه مؤته - در روستای حواز (در منطقه جبله)، و چند مزار نمادین امام زین العابدین علیه السلام که غالباً در روستاهای منطقه بانیا س قرار دارند، اشاره کرد. ظاهراً مزارات نمادین آن حضرت علیه السلام در منطقه ساحل سوریه، با هدف زیارت از راه دور مزار منتسب به ایشان در کوه زین العابدین در شمال حماه به وجود آمده است.

استان‌های جنوبی سوریه

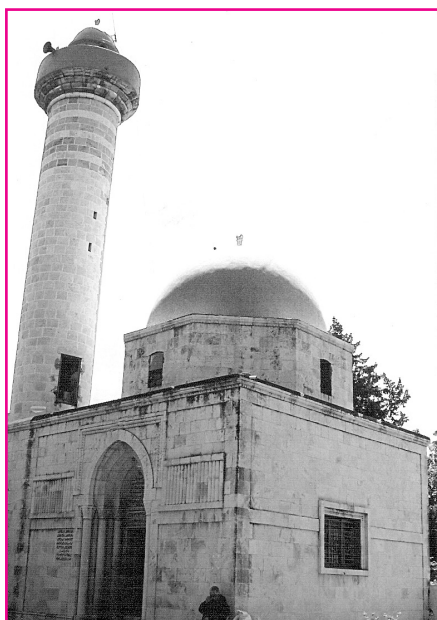
استان‌های جنوبی سوریه (به ترتیب

منطقه «قسطل معاف» (در شمال لاذقیه)، و ... وجود دارد. همچنین بر قله کوه دیگری در نزدیکی مزار اخیر، مزاری منسوب به حضرت حمزه می‌باشد.

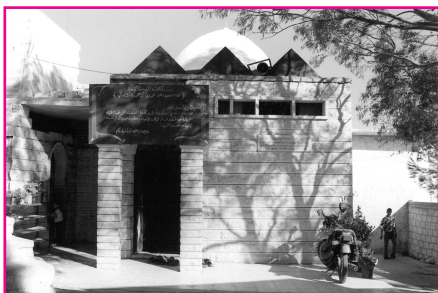
بنای بیشتر این مزارات جدید است و قدمت آن از پنجاه، صد و یا دویست سال فراتر نمی‌رود. ساختمان آنها عمدتاً از اتاقی ساده و گنبددار تشکیل شده است و قبور موجود در آنها معمولاً به ارتفاع یک متر یا بیشتر از کف مزار بالا آمده و با پارچه‌هایی به رنگ سبز یا دیگر رنگ‌ها پوشیده شده است.

از دیگر مزارات منسوب به شخصیت‌های صدر اسلام می‌توان به مزار غیداق بن عبدالمطلب - عموی پیامبر ﷺ - در روستای «جوبة برغال» در شرق قرداحه (که در واقع یک درخت بلوط کهنسال و تنومند است)، مزار نمادین عبدالله بن رواحه - از

مزار نمادین امام زین العابدین علیه السلام در روستای حریصون در شمال بانیا س

زیارتگاه محمد بن ابی‌حذیفه در روستای عالقین

بالای آنان نزد دروز است؛ بنابراین باید این مزارات را نمادین دانست.

مزار سلمان فارسی در روستای سهوه^{۷۵}، مزار ابوذر در روستای «جدیه»، مزار مقداد در «تل مقداد»^{۷۶} نزدیک شهرک «مَحَجَّه» و مزار عمار یاسر در روستای «عریقه» قرار دارد.

مزار منسوب به مقداد نزدیک شهرک محجّه

از غرب به شرق) عبارت است از: قُنَيْطْرَه، دَرعَا و سُوَيْدَا. در این استان‌ها مزارات حائز اهمیتی وجود ندارد. تنها زیارتگاه مهم این منطقه، قبر محمد بن ابی‌حذیفه بن یمان - از اصحاب امیرالمؤمنین علیه السلام است که در روستای «عالقین» در حدود ۴۰ کیلومتری جنوب دمشق قرار دارد. این روستا گرچه از دمشق فاصله فراوانی ندارد، اما از نظر اداری تابع استان درعا است. مزار محمد بن ابی‌حذیفه بیش از آنکه نزد شیعیان شهرت داشته باشد نزد علویان سوریه شناخته شده است و از مزارات مهم آنان به شمار می‌آید. زیارتگاه مورد نظر در دامنه کوهی کم‌ارتفاع در شمال روستا قرار دارد و بر روی آن اتاق و گنبد کوچکی ساخته شده است.

همچنین در مناطق مجاور جبل‌العرب، که از مراکز عمده فرقه دُرُوز به شمار می‌آید، مزاراتی برای هر یک از ارکان اربعه، یعنی سلمان، ابوذر، مقداد و عمار یاسر وجود دارد. از نظر تاریخی هیچ یک از آنان در این منطقه مدفون نیستند، و علت پیدایش این مزارات تقدس

پی نوشت:

۱. کشور سوریه از نظر اداری به چهارده استان تقسیم شده است که هر یک، به نام شهر مرکز آن استان شناخته می‌شود. از این میان استان دمشق که تنها شامل این شهر، و استان «ریف دمشق» که شامل شهرها و روستاهای اطراف این شهر است، از این قاعده مستثناست. بنابراین استان‌های سوریه عبارت‌اند از: دمشق، ریف دمشق، حمص، حماه، ادلب، حلب، رقه، دیر الزور، حسکه، لاذقیه، طرطوس، سویدا، درعا و قنیطره.
۲. الحموی، یاقوت، معجم البلدان، ۲۰/۳.
۳. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ۳۰۹/۲؛ الهروری، علی بن ابی‌بکر، الإشارات إلی معرفة الزیارات، ص ۱۲؛ الحموی، یاقوت، همان، ۲۰/۳؛ ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۲۱۸.
۴. متن کامل کتیبه، بر اساس تصویر منتشر شده از آن، عیناً بدین شرح است: «هذا قبر زینب الصغری المکنه بأُم کلثوم ابنة علی بن أبی طالب أمها فاطمة البتول سيدة نساء العالمین ابنة سید المرسلین محمد خاتم النبیین صلی الله علیه وسلم». میرزا علی‌خان امین‌الدوله، تصویر سنگ قبر را در سفرنامه خود منتشر کرده است. بنگرید: سفرنامه امین‌الدوله، ص ۳۴۱.
۵. برای آگاهی از متن کامل وقف‌نامه بنگرید: السابقی، محمد حسنین، مرقد العقیلة زینب علیها السلام، ص ۱۴۵-۱۵۰.
۶. فهرستی از علمای شیعه که آستانه زینبیه دمشق را به عنوان مدفن حضرت زینب کبری علیها السلام پذیرفته‌اند، در منبع ذیل گردآوری شده است: مرقد العقیلة زینب علیها السلام، ص ۱۸۳-۲۱۵.
۷. الأملین العاملی، السید محسن، أعیان الشیعة، ۱۳۶/۷-۱۳۷.
۸. محمد حسنین سابقی، در کتاب خود مرقد العقیلة زینب علیها السلام، - که گسترده‌ترین تحقیق درباره مدفن حضرت زینب علیها السلام است - دلایل و شواهد متعددی در رد انتساب زیارتگاه قاهره به حضرت زینب علیها السلام ارائه کرده است. این اثر توسط عیسی سلیم‌پور اهری با عنوان «پژوهشی پیرامون بارگاه حضرت زینب» به فارسی ترجمه و توسط دفتر نشر نوید اسلام چاپ شده است. همچنین در این رابطه بنگرید: فاطمی، سید حسن، «مرقد حضرت زینب علیها السلام کنکاشی دوباره»، ص ۶۴-۷۳.
۹. ر.ک: ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ۳۰۹/۲.
۱۰. برای آگاهی از تاریخچه بنا و روند بازسازی و توسعه آن بنگرید: مرتضی، محمد رضا. «تاریخ البناء فی مقام السیة زینب علیها السلام»، صص ۱۳۷-۱۴۸.
۱۱. ر.ک: محمدی اشتهاردی، محمد، سکینه علیها السلام دختر امام علی علیها السلام و مرقد او در شام، ص ۶.
۱۲. مهدی‌پور، علی‌اکبر، از تبار محدثان: ۱۲۱

- سکینه دخت امیر مؤمنان علیه السلام، ص ۶۶-۶۷.
۱۳. یکی از دو روایت حاوی نام سکینه دختر امام علی علیه السلام، در امالی شیخ طوسی (ص ۳۶۶-۳۶۷) و به نقل از همین منبع در بحار الأنوار علامه مجلسی (۱/۴۵)، و روایت دوم تنها در بحار الأنوار (۳/۱۷۹) نقل شده است. حدیثی که نام این بانو در سلسله سند آن ذکر شده، در دلائل الإمامه طبری (ص ۵۲) روایت شده است.
۱۴. بنگرید: الحسینی، السید احمد، السیده سکینه بنت علی علیه السلام؛ المهاجر، جعفر، السیده سکینه بنت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهما السلام ومقامها فی داریا؛ محمدی اشتهاودی، محمد، همان؛ مهدی پور، علی اکبر، همان.
۱۵. الهروی، علی بن ابی بکر، همان، ص ۱۴-۱۵؛ ابن فضل الله العمری، مسالک الأبصار فی ممالک الأمصار، ۱/۲۸۱؛ ابن کثیر، البداية والنهاية، ۸/۲۲۲؛ ابن طولون الصالحی، ص ۸۵.
۱۶. ابن نما الحلّی، مثير الأحزان، ص ۱۰۷؛ ابن فضل الله العمری، همانجا؛ ابن کثیر، همانجا.
۱۷. الفرضی، یاسین، نبذة لطيفة فی المزارات الشريفة، برگ «۲۳» و «۲۴»؛ حسام السلطنة، سفرنامه مکه، ص ۱۹۷.
۱۸. برای آگاهی از متن کتیبه‌ها، بنگرید: طلس، محمد اسعد، ذیل ثمار المقاصد، ص ۲۲۹.
۱۹. به نقل از: قمی، عباس، نفس المهموم،

- ص ۴۵۶.
۲۰. خراسانی، میرزا محمد هاشم، منتخب التواریخ، ص ۳۴۰-۳۴۱. جالب است مؤمن شبلنجی (م بعد از ۱۳۰۸ق) که در حدود نیم قرن پیش از خراسانی می‌زیسته، به اختصار به این حادثه اشاره کرده است. بنگرید: نور الأبصار فی مناقب آل بیت النبی المختار، ص ۲۷۱.
۲۱. تاریخ مدینه دمشق، ۲/۳۰۴.
۲۲. مسالک الأبصار فی ممالک الأمصار، ۱/۲۵۴.
۲۳. از جمله قبوری که مورخان به وجود آن در باب الصغیر اشاره کرده‌اند اما در حال حاضر اثری از آن به چشم نمی‌خورد، می‌توان به قبور محمد بن عمر بن امام علی علیه السلام، همسر وی خدیجه دختر امام زین العابدین علیه السلام، و ام‌الحسن دختر جعفر بن حسن بن امام حسن مجتبی علیه السلام اشاره کرد. بنگرید: الهروی، علی بن ابی بکر، همان، ص ۱۳؛ الحموی، یاقوت، همان، ۲/۴۶۸.
۲۴. از جمله زیارتگاه‌هایی که در منابع تاریخی موجود نامی از آن برده نشده است، می‌توان به مزارات عبدالله بن امام زین العابدین علیه السلام، عبدالله بن امام جعفر صادق علیه السلام و زیارتگاه سرهای شهدای کربلا اشاره کرد.
۲۵. به عنوان مثال، شمس‌الدین ذهبی، قبر منسوب به ام سلمه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را قبر ام سلمه اسماء بنت یزید بن سکن انصاری، از صحابه زن رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌داند که

در شام می‌زیسته است (بنگرید: الذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۲/۲۹۷). همچنین بر روی قبر منسوب به فاطمه دختر امام حسین علیها السلام سنگ‌نوشته‌ای از قرن پنجم هجری وجود دارد که با استناد به آن، این قبر مدفن زنی به نام «فاطمه بنت احمد بن حسین بن سبطی» (م ۴۳۹ هـ) است که ارتباطی با اهل بیت ندارد. نام مدفون در قبر منسوب به عبدالله بن جعفر طیار نیز بر اساس سنگ قبر آن، «علی بن عقیل بن علی شافعی» (م ۶۰۱ هـ) از علمای دمشق ذکر شده است.

۲۶. زیارتگاه‌هایی که دارای زیرزمین است و قبور اصلی در آن قرار دارد عبارت است از: مزار زینب یا ام‌کلثوم دختر امام علی علیها السلام و سکینه دختر امام حسین علیها السلام، مزار فاطمه دختر امام حسین علیها السلام، مزار ام‌الحسن دختر امام حسن علیها السلام و حمیده بنت مسلم بن عقیل و اسماء بنت عمیس.

۲۷. اعیان الشیعه، ۱/۶۲۷.

۲۸. این دو مزار در بخش شمالی قبرستان قرار دارد که با خیابان کوچکی از بخش اصلی (جنوبی) قبرستان جدا شده است.

۲۹. قثم بن عباس در زمان خلافت معاویه در سمرقند به شهادت رسید (ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، ص ۶۲۳)؛ و قبر وی هنوز در این شهر (امروزه واقع در جمهوری ازبکستان) زیارتگاه است. ابوذر در دوره خلافت عثمان در ریزه - از توابع مدینه - از دنیا رفت (ابن عبدالبر، همان، ص ۸۰۲). مقدار در سال ۳۳ هـ

ق در «جرف» - نزدیک مدینه - از دنیا رفت و در مدینه به خاک سپرده شد (ابن عبدالبر، همان، ص ۷۰۰). اویس قرنی در سال ۳۷ هـ ق در رکاب امام علی علیها السلام در جنگ صفین به شهادت رسید و مزار وی امروزه در شهر رقه سوریه قرار دارد (ر.ک: ادامه مقاله). درباره محل وفات و دفن محمد حنفیه نیز اختلاف نظر وجود دارد، اما بنا بر قول مشهور، در مدینه وفات یافته است.

۳۰. عبدالغنی نابلسی (م ۱۱۴۳ هـ) - از علمای دمشق - نام آنها را عبدالله و عبدالرحمان ذکر کرده است. بنگرید: الحقیقة والمجاز فی رحلة بلاد الشام ومصر والحجاز، ص ۱۱۷.

۳۱. بنگرید: الزهراوی، نعیم سلیم، حمص: دراسة وثائقية، ۵/۶۹-۷۰.

۳۲. کامل، شحاده، «الترب ومقامات الزیارة فی حماة»، ص ۱۷۶.

۳۳. مرکز استان ادلب، واقع در ۵۵ کیلومتری جنوب غربی حلب و ۳۳۰ کیلومتری شمال دمشق.

۳۴. برای آگاهی بیشتر، بنگرید: خامه‌یار، احمد، «کتابیه‌های شیعی از قرن پنجم هجری در شمال سوریه»، ص ۷۸۲-۷۸۳.

۳۵. محمد ولی میرزا قاجار، «سفرنامه حج»، به سوی ام‌القری، ص ۲۶۵. اعتماد السلطنه، میرزا علی‌خان مقدم مراغه‌ای، سفرنامه حاج علیخان اعتماد السلطنه، ص ۸۲.

۳۶. برای آگاهی تفصیلی درباره تاریخ تشیع در حلب بنگرید: نصرالله، ابراهیم، حلب

والتشيع.

۳۷. این مزار در واقع روایت دیگری از مدفن سر حضرت یحییٰ عجل الله فرجه است (بنگرید: ابن شداد، الأعلاق الخطیرة فی ذکر أمراء الشام والجزیره، ۴۰/۱/۱)، اما در دوره‌های اخیر، نزد اهالی حلب به مزار حضرت زکریا عجل الله فرجه شهرت یافته است.
۳۸. برای آگاهی بیشتر دربارهٔ این کتیبه بنگرید: خامه‌یار، احمد، همان، ص ۷۸۴-۷۸۶.
۳۹. الغزی، کامل، نهر الذهب فی تاریخ حلب، ۲۱۰/۲.
۴۰. پیشین، ۲۱۱/۲-۲۱۲.
۴۱. بنگرید: نصرالله، ابراهیم، آثار آل محمد صلی الله علیه و آله فی حلب، ص ۴۰-۵۰.
۴۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ۶۷/۴.
۴۳. بنگرید: سماقیة، محمد علی، «مشهد الإمام الحسین بحلب»، ص ۱۷۶.
۴۴. الغزی، کامل، همان، ۲۱۳/۲.
۴۵. نصرالله، ابراهیم، آثار آل محمد صلی الله علیه و آله فی حلب، ص ۹۳-۹۴.
۴۶. ابن شداد، الأعلاق الخطیرة فی ذکر أمراء الشام والجزیره، ۱۴۷/۱-۱۵۲.
۴۷. ابن العدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ۴۶۵/۱؛ الهروی، همان، ص ۴.
۴۸. ابن العدیم، همانجا.
۴۹. بنگرید: الطباخ الحلبی، محمد راغب، إعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء، ۲۰۵/۲.
۵۰. شایان ذکر است که نگارنده در زمان

- بازدید خود از این مکان، با تابلوهایی با محتوای شیعی مواجه شد که بر دیوار مقبره نصب شده بود.
۵۱. دریاچهٔ اسد، دریاچهٔ مصنوعی وسیعی است که در سال ۱۹۷۵ م با تأسیس سد عظیم فرات بر رود فرات در مجاورت شهر «الثوره» در حدود ۴۰ کیلومتری غرب شهر رقه به وجود آمد. با تأسیس این سد و ایجاد دریاچهٔ اسد، مساحت وسیعی از اراضی مجاور رود فرات، به زیر آب دریاچه فرو رفت.
۵۲. شهر بلس از مهم‌ترین شهرهای شمال سوریه در دورهٔ بیزانسی و قرون اولیهٔ اسلامی به شمار می‌آمد که پس از حملهٔ مغولان، به تدریج متروک و به شهری ویرانه تبدیل شد. با تأسیس سد فرات نیز بیشتر بخش‌های آن به زیر آب دریاچه فرو رفت.
۵۳. الهروی، علی بن ابی‌بکر، همان، ص ۶۱.
۵۴. المنقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۱۵۱-۱۵۲.
۵۵. شایان ذکر است که مزارات دیگری نیز در سوریه و سایر کشورهای اسلامی (از جمله ایران) به اویس نسبت داده می‌شود، اما تقریباً مسلم است که اویس در رکاب امیرالمؤمنین عجل الله فرجه در جنگ صفین به شهادت رسیده است.
۵۶. تصویری از بنای قدیمی این دو مزار در منبع ذیل منتشر شده است: حرزالدین، محمد، مرقد المعارف، ۱۶۴/۱ و ۱۰۰/۲.
۵۷. الهروی، علی بن ابی‌بکر، همان، ص ۶۳؛

- الحموی، یاقوت، همان، ۲/۱۶؛ ابن شداد، همان، ۷۲/۱/۳.
۵۸. بنگرید: ابن شهر آشوب، مناقب آل أبي طالب، ۲/۳۳۴؛ و نیز: الهروی، همان جا.
۵۹. بنگرید: موسیل، الوا، الفرات الأوسط: رحلة وصفية و دراسات تاريخية، ص ۵۱۳؛ الريحاوی، عبد القادر، «لمحة عن حضارة الجزيرة و الفرات فی العهد العربي الإسلامي»، صص ۶۶-۶۷.
۶۰. در حال حاضر این جزیره به نام جزیره الثوره نامیده شده و به یک منطقه حفاظت شده طبیعی تبدیل شده است.
۶۱. بنگرید: ابن حوقل، صورة الأرض، ص ۲۰۳؛ ابن العديم، بغية الطلب فی تاریخ حلب، ۱/۲۸۰؛ مستوفی، حمدالله، نزهة القلوب، ص ۱۵۸.
۶۲. ابن شهر آشوب، همان، ۲/۲۲۷؛ الهروی، همان جا؛ ابن شداد، همان جا.
۶۳. در این نوشتار فرصت بررسی تفصیلی این مسئله وجود ندارد. اما به اختصار شدید، برخی از مهم ترین دلایل ارائه شده آن است که بنای مورد نظر، متصل به دیوار شهر رافقه نیست و اندکی از آن فاصله دارد. معماری و تزئینات بنا نشان می دهد که نمی تواند دروازه شهر - به عنوان بنایی با معماری نظامی - باشد. نامگذاری بنا به «دروازه بغداد» نیز مربوط به دو قرن گذشته و ناشی از جهل ساکنان رقه در دوره های اخیر نسبت به ماهیت اصلی آن است. ضمناً، تاریخ بنای زیارتگاه از دوره سعدالدوله حمدانی (۳۳۳-۳۵۶ هـ). از امرای شیعه سلسله بنی حمدان، دانسته شده است. بنگرید: الحمد، محمد عبدالحمید، عشائر الرقة والجزيرة: التاريخ والموروث، ص ۲۰.
۶۴. به عنوان مثال، بنگرید: Creswell, K. A. C., A short account of Early Muslim Architecture, pp 244-247.
۶۵. یحیی بن عبدالله بن حسن بن امام حسن مجتبی (علیه السلام)، از ساداتی است که در واقعه فخر حضور داشت و پس از آن به دیلم (گیلان امروزی) فرار کرد. هارون الرشید لشکری را به فرماندهی فضل بن یحیی برمکی به سوی او فرستاد و یحیی ناچار به تسلیم شد. او سرانجام در زندان هارون به شهادت رسید. بنگرید: ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، صص ۳۸۸-۴۰۳.
۶۶. الحوت، کمال، جامع الدرر البهية لأنساب القرشيين فی البلاد الشامية، ص ۲۴۳؛ الکلیدار آل طعمه، عبد الجواد، معالم أنساب الطالبیین فی شرح کتاب سر الأنساب العلوية لأبي نصر البخاری، ص ۱۵۹ (به نقل از: صحاح الأخبار فی نسب السادة الفاطمية الأخيار، تألیف محمد سراج الدین رفاعی).
۶۷. الحوت، کمال، همان، صص ۱۴۴-۱۴۵.
۶۸. بررسی دقیق منابع تاریخی نشان می دهد که مسیر رفت امام علی (علیه السلام) به صفین، پس از عبور از شهرهای بابل، مدائن و انبار در خاک عراق، در سرزمین جزیره

و به موازات ساحل سمت چپ (شرقی) رود فرات تا شهر رقه بوده است. مسیر بازگشت آن حضرت نیز عَلَيْهِ السَّلَامُ از طریق شهرها و مناطق واقع در ساحل سمت راست (غربی) رود فرات (از جمله هیت و کربلا) بوده است.

۶۹. «میادین» شهر جدیدی است که در نزدیکی ویرانه‌های شهر رحبه، از شهرهای اسلامی مهم در حوزه رود فرات، شکل گرفته است. بنگرید: المعجم الجغرافی للقطر العربی السوری، ۳۷۶/۵.

۷۰. علی بن ابی بکر هروی از زیارتگاهی به نام «مشهد البوق» در نزدیکی رحبه (میادین کنونی) سخن گفته است که منزلگاه امام علی عَلَيْهِ السَّلَامُ در مسیر ایشان به صقین بوده است. بنگرید: الهروی، همان، ص ۶۷.

۷۱. بنگرید: ابن شهر آشوب، همان، ۳۳۴/۲؛ قطب‌الدین راوندی، الخرائج والجرائح، ۹۱۶/۲.

۷۲. بوکمال شهر نسبتاً جدیدی است که در ۱۳۰ کیلومتری دیر الزور و در هفت کیلومتری مرز سوریه و عراق قرار دارد.

۷۳. قرداحه شهر کوچکی است واقع در ۳۵ کیلومتری جنوب شرقی لاذقیه. این شهر زادگاه حافظ اسد، رئیس جمهور پیشین سوریه است و مقبره وی نیز در همین شهر قرار دارد.

۷۴. خونده، محمد، تاریخ العلویین و أنسابهم، ص ۱۴۸.

۷۵. محمد کردعلی به وجود مزار سلمان فارسی در روستای سهوه اشاره کرده است.

بنگرید: خطط الشام، ۱۵۴/۶. امروزه در جنوب سوریه سه روستا به نام‌های سهوه بلاطه، سهوه الخضر و سهوه القمح وجود دارد، اما نگارنده از اینکه مزار سلمان در کدام یک از این روستاها قرار دارد و آیا تاکنون باقی ست یا نه، اطلاعی نیافته است.

۷۶. این مزار بر روی تپه‌ای قرار دارد که در حال حاضر به منطقه نظامی تبدیل شده است.